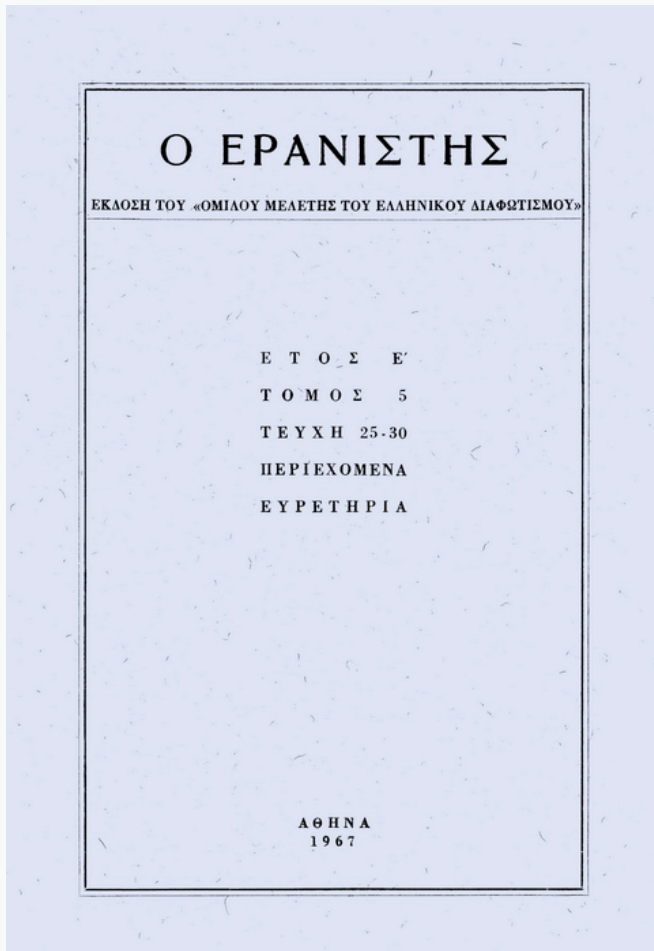

The Gleaner

Vol 5 (1967)

Οι πρώτες εκδόσεις της Ιστορίας του Κ. Παπαρρηγοπούλου

Κ. Θ. Δημαράς

doi: [10.12681/er.9435](https://doi.org/10.12681/er.9435)

Copyright © 2016, Κ. Θ. Δημαράς

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Δημαράς Κ. Θ. (2016). Οι πρώτες εκδόσεις της Ιστορίας του Κ. Παπαρρηγοπούλου. *The Gleaner*, 5, 145–155. <https://doi.org/10.12681/er.9435>

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ

Συνεχίζοντας την προσπάθειά μου για μιὰ μεθοδική προσέγγιση πρὸς τὸ ἔργο καὶ πρὸς τὴν μορφή τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου, παρέχω σήμερα μερικὲς νύξεις ἀναφορικὰ μὲ τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς Ἱστορίας του¹.

Πρῶτες ἀπασχολήσεις μὲ μιὰ σύνθεση τῆς Ἱστορίας τοῦ Γένους, μποροῦμε ἴσως νὰ ἐπισημάνουμε στὴν συζήτησή του μὲ τὸν Γ. Γ. Παπαδόπουλο, γύρω στὰ 1845. Εἴταν τότε ὁ ἔθνικὸς ἱστορικὸς, τριάντα ἐτῶν· ἴσως ὅμως καὶ ἀκόμη ἐνωρίτερα (1843, 1844), νὰ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀνιχνεύσει κάποιες ἀντίστοιχες ροπές του. Στὴν περίπτωση αὐτήν, θὰ πρέπει συνάμα νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ πρῶτα του ἱστορικὰ δημοσιεύματα, ἡ στάση του ἀπέναντι στὸ Βυζάντιο, ἐκείνη δηλαδὴ πού θὰ χαραξέει τὴν διαχωριστικὴ γραμμὴ ἀνάμεσα στὴν παραδοσιακὴ ἱστορία, τὸν γιββονισμό, καὶ στὴν ἱστορικὴ θέση τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, δὲν εἶναι ξεκαθαρισμένη. Μποροῦμε νὰ ὑποθέτουμε μὲ πιθανότητα ὅτι ἡ τροπὴ ἔγινε γύρω στὸν χαρακτηριστικὸ ἄξονα τοῦ 1850².

1. Ὁ ἔλεγχός μου ἐστηρίχθηκε ἰδίως στὴν αὐτοψία, γιὰ τὴν ὁποία ἐχρησιμοποίησα τὶς ἀκόλουθες Βιβλιοθῆκες: ΕΒΕ, ΒΒ, Βιβλιοθήκη Δήμου Ἀθηναίων, Γεννάδειος, Βιβλιοθήκη Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἀπὸ ἰδιωτικὲς, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς Βιβλιοθῆκες Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ Γ. Π. Σαββίδη, ὁ ἔλεγχος τῶν δελτίων τῆς ΒΒ περιέλαβε αὐτόματα καὶ τὶς Βιβλιοθῆκες Ψυχάρη, Γ. Σιδερη, Καφαντάρη καὶ Μεταξᾶ, καθὼς ἐπίσης ἡ Βιβλιοθήκη τοῦ Δήμου Ἀθηναίων ἔχει ἐνσωματώσει τὶς Βιβλιοθῆκες Ἀ. Βλάχου καὶ Δ. Γ. Καμπούρογλου. Μεγάλῃ δυσκολίᾳ ἐπροκάλεσε ἡ ἔλλειψη ἀδέταν τόμων σὲ ὅλες τὶς Βιβλιοθῆκες αὐτές· ἴσως στὰ πολ-

λαπλὰ τῶν μεγάλων μας Δημοσίων Βιβλιοθηκῶν νὰ μποροῦν νὰ βρεθοῦν.

2. Τὸ πῶς καὶ γιὰτί ἔγινε, εἶναι πρόωρο ἀκόμη νὰ δοκιμάσουμε νὰ τὸ καθορίσουμε, ἀφοῦ μᾶς λείπουν ὀλότελα οἱ σχετικὲς προεργασίες. Γιὰ νὰ ἀνασυνθέσουμε τὴν προσωπικότητα ἐνὸς ἀνθρώπου σὰν τὸν Παπαρρηγόπουλο γύρω στὰ 1850, πρέπει, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ δικά του προσωπικὰ βιώματα, νὰ ἔχουμε ὑπόψη τὰ ἀκόλουθα, τουλάχιστον, στοιχεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἴσως ἔνια, ἢ καὶ ἄλλα τὰ ὁποῖα δὲν μνημονεύω ἐδῶ, νὰ ἔχουν καταλυτικὲς ἰδιότητες· νὰ μὴν ξαναβρίσκονται κὰν στὸ συντελεσμένο ἔργο : τὴν δυτικὴ στροφὴ τῶν πνευμάτων πρὸς τὸν μεσαίωνα· τὸ γεν-

Πάντως, στα 1853, ό τίτλος και μόνος τῆς πρωτότυπης Ἱστορίας τὴν ὁποία δημοσιεύει τότε, δείχνει ὅτι μέσα του ἔχει ὀριμάσει ἡ συνείδηση γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας: Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους Ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον. Ὡστόσο ὀφείλουμε συνάμα νὰ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ὁ Πρόλογός του, μνηολογημένος 15 Φεβρουαρίου 1853, ἐνῶ ἐξαίρει τὰ σχετικὰ μὲ τὸν μεταγενέστερο ἐλληνισμό, δὲν φαίνεται νὰ θέλει νὰ τονίσει ἰδιαίτερα τὴν σημασία τῆς μεσαιωνικῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας: μόνο γιὰ τὴν Ἄλωση γίνεται μνεία στὸν Πρόλογο αὐτόν· καὶ ἄν, ἄλλωστε, μέσα στὸ σῶμα τοῦ συντόμου αὐτοῦ ἔργου, γίνεται χρῆση τοῦ ὄρου *Βυζαντινὸν Κράτος*, οἱ τίτλοι τῶν μερῶν καὶ τῶν κεφαλαίων δὲν ἔχουν περιλάβει τὴν ἐπωνυμία αὐτήν.

Μὰ ἂς ξαναπάρουμε τὴν χρονολογική μας τάξη. Ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἔχει διορισθεῖ στα 1851 ἑκτακτος καθηγητῆς τῆς ἱστορίας¹, καὶ στα 1856 τακτικός². Δυὸ χρόνια ἀργότερα δοκιμάζει, γιὰ δεύτερη κιόλας φορά στὴν ζωὴ του, νὰ ἐκδώσει ἐφημερίδα: εἶναι Ὁ Ἑλληνας, ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1858 στὸν Ἰανουάριο τοῦ 1860³.

ναῖο συνθετικὸ πνεῦμα τῆς μεγάλης ρομαντικῆς ἱστοριογραφίας· τὸ κέντρισμα τοῦ Fallmerayer· τὴν Μεγάλη Ἰδέα· τὴν Χριστιανικὴ ἀνάπαση τοῦ ἐλληνισμοῦ γύρω στὸν μεσοῦντα ΙΘ' αἰῶνα τέλος πρέπει νὰ θυμόμαστε ἀντίστοιχες θεωρίες τίς ὁποῖες ἄρχισαν νὰ διαμορφώνουν στοὺς ἴδιους καιροὺς ἄλλοι Ἑλληνες λόγιοι: Γ. Γ. Παππαδόπουλος, Σκαρλάτος Βυζάντιος, Σπ. Ζαμπέλιος. Ὁ ἴδιος ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐμνημόνευσε, καὶ ἐνωρίς καὶ ἀργότερα, κάποια ἀπὸ τὰ πολλαπλὰ αἴτια ποὺ ἐσημείωσα ἐδῶ πάντως στὴν Γενικὴ Ἱστορία του, τῆς ὁποίας εἶταν τυπωμένος τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1852, ὁ δεῦτερος τόμος, ἐναλλάσσονται ἐκεῖ, χωρὶς νὰ διακρίνονται, οἱ ὄροι ἐλληνικὸς καὶ βυζαντινός, προκειμένου γιὰ τὸ Βυζάντιο. «Ὁλοσχερῆς ἐξελληνισμὸς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους» ὀνομάζεται τὸ κεφάλαιο ποὺ καλύπτει τίς θ' ὡς ια' ἑκατονταετηρίδες. Σημειῶνω, τέλος, ὅτι οἱ δραστηριότητες τοῦ Ζαμπελίου στα ἴδια

χρόνια, ὅσο κι ἂν ὁ προσανατολισμὸς του δὲν εἶναι ὁ ἴδιος, ὑποχρεώνουν σὲ πολλὰς ἀκριβεῖς καὶ λεπτομερειακὰς χρονολογήσεις.

1. Πανταζίδης Ἰ., *Χρονικὸν τῆς πρώτης πενηκονταετίας τοῦ ἐλληνικοῦ Πανεπιστημίου*, 1889, 103: 5 Φεβρουαρίου 1851. Ἐπειδὴ ἔχω ἀφορμὴ ἐδῶ νὰ μνημονεύσω τὸ ἔργο τοῦτο, στὸ ὁποῖο συχνὰ συμβαίνει νὰ ἀναφερόμαστε, πρέπει νὰ καταστήσω προσεκτικὸς τοὺς νεώτερούς μας χρῆστες του, ὅτι, παρὰ τὴν φιλότιμη προσπάθεια τοῦ συγγραφέα του, ἡ ἐργασία παρουσιάζει καὶ λάθη καὶ κενά.

2. Αὐτ., πίνακας Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, στὸ τέλος τοῦ ἔργου: 17 Φεβρουαρίου 1856.

3. Ὁ Παπαρρηγόπουλος συχνὰ ἐδοκίμασε νὰ ἐνταχθεῖ ὀργανικὰ στὸν κόσμον τοῦ περιοδικοῦ ἐντύπου: ἐκτὸς ἀπὸ τὸν «Ἑλληνα», ἔβγαλε ἐνωρίτερα καὶ ἄλλην ἐφημερίδα, μὲ τὸν τίτλον «Ἡ Ἑθνική», στα 1847. Παλιότερα ἀκόμη, καθὼς

Ἐκεῖ καὶ ἄλλοῦ, θὰ ἔχει ἀφορμὲς νὰ ἐκθέσει τὴν προσωπικὴ τοποθέτησή του ἀπέναντι στὴν ἱστορία. Ἔτσι, τὸν Μάρτιο τοῦ 1859 θὰ διακηρύξει ἀπὸ βῆμα κατεξοχὴν ἐπίσημο, ὅτι «ἡ τῆς ἐθνικῆς ἱστορίας μελέτη ἀλάνθαστόν ἐστι τεκμήριον ὀργῶντος ἐθνικοῦ βίου»¹. Τὸν ἴδιο χρόνο γράφει στὸν *Ἑλληνα*: «Καιρὸς εἶναι ν' ἀσχοληθῶμεν ἡμεῖς αὐτοὶ εἰς τὸ νὰ προπαρασκευάσωμεν ἴδιον, ἐθνικόν, ἑλληνικόν τοῦ ἱστορικοῦ ἡμῶν παρελθόντος μνημεῖον»: «καιρὸς νὰ ἐπιστήσωμεν ἰδιάζουσιν εἰς τὴν μελέτην τῆς πατρῴου ἡμῶν ἱστορίας προσοχήν»².

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1860, ἡ Πανδώρα δημοσιεύει τὴν ἀγγελία τῆς *Ἱστορίας*: πρόκειται νὰ καταλάβει τρεῖς τόμους, οἱ ὁποῖοι θὰ βγοῦν σὲ 15 τεύχη ἢ *Βιβλία*, καθὼς τὰ ὀνομάζει. Οἱ τρεῖς τόμοι θὰ ἀπαρτίζονται ὁ καθένας ἀπὸ τ. φ. 30 ὡς 40· δηλαδὴ στὸ σύνολο ὁ Παπαρρηγόπουλος λογαριάζει ὅτι τὸ ἔργο του θὰ ἐκταθεῖ σὲ 1500 ὡς 2000 σελίδες. Ὁ συνδρομητῆς θὰ καταβάλλει μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ πρώτου Βιβλίου τὴν τιμὴ τοῦ πρώτου τόμου, μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ ἔκτου τὴν τιμὴ τοῦ δευτέρου, καὶ μὲ τὴν ἐκδοση τοῦ ἑνδεκάτου τὴν τιμὴ τοῦ τελευταίου. Ὑπολογίζεται νὰ βγαίνει ἓνα τεῦχος κάθε διμηνία, καὶ τὸ πρῶτο θὰ κυκλοφορήσει μετὰ ὀλίγες ἐβδομάδες, τὴν 1 Ὀκτωβρίου 1860³. Ὅταν ἐδημοσιεύθη ἡ ἀγγελία, τὸ τεῦχος θὰ εἶταν ἔτοιμο· πάντως παρουσιάσθηκε μὲ χρονολογία 1860⁴.

Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀγγελία ἀναγράφει καὶ τὰ περιεχόμενα, τοὺς τίτλους τῶν δέκα πέντε *Βιβλίων*. Δὲν ἔχω λόγο νὰ τοὺς μεταφέρω ἐδῶ, γιατί ἔμειναν οὐσιαστικὰ ἀναλλοίωτοι ὡς τὸ τέλος· μὲ μία μόνη σημαντικὴ διαφορὰ: τὸ Βιβλίον ιδ' εἶχε ἀναγγελθεῖ μὲ τὸν τίτλο *Τουρκικὴ κυριαρχία*. Ἐξακολουθεῖ νὰ τιτλοφορεῖται ἔτσι στὶς ἀγγελίες, ὡς τὸν καιρὸ ὁποῦ ὀλοκληρώθηκε τὸ ἔργο, ὡς ὅτου δηλαδὴ, στὰ 1874, ἐδημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ μέρος τοῦτο τοῦ πέμπτου καὶ τελευταίου τόμου: ἐκεῖ καθιερώνεται ὁ ὄρος *Τουρκοκρατία*. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ τῆς τελευταίας ὥρας φαίνεται τόσο περισ-

φαίνεται ἀπὸ γράμμα τοῦ Μουστοξύδη πρὸς αὐτόν, ὁ Παπαρρηγόπουλος εἶχε προτείνει στὸν Μουστοξύδη, τὸ 1844 ἢ τὸ 1845, νὰ συνεχῶσιν τὸν «Ἑλληνομνήμονα» (βλ. *Ἡμερολόγιον Βρετοῦ*, Η', 1868, 69). Οὐμίζω τὴν συμμετοχὴ του στὴν ἐκδοση τῆς «Πανδώρας» καὶ τοῦ «Spectateur de l'Orient». Ἡ ἀνάγκη τῆς διδαχῆς εἶναι ἀκμαία στὸν μέγαν αὐτὸν ρωμαντικὸ ἱστορικόν.

1. Κρίση στὸν Ποιητικὸ διαγωνισμό τοῦ 1859, τῆς ὁποίας εἶταν Εἰσήγητῆς. (Φαίνεται νὰ ἐδημοσιεύθηκε μόνον σὲ περιοδικὰ ἔντυπα τῆς ἐποχῆς, βλ. «Πανδώρα» Ι', 1859-1860, 25).

2. «Ὁ Ἑλληνα» 22.VIII.1859.

3. «Πανδώρα» ΙΑ', 1860-1861, 269 (φύλλο τῆς 1.IX.1860).

4. Ἴσως ἐκυκλοφόρησε μεταξὺ 15 καὶ 31 Δεκεμβρίου (βλ. πίνακα).

σότερο ανεξήγητη, πού ο έθνικός ιστορικός είχε χρησιμοποιήσει ένωριτερα τόν νεολογισμό αυτόν¹.

Άμέσως, μόλις αρχίζει ή έκδοση του έργου, αρχίζουν και για τόν βιβλιογράφο οί δυσκολίες· από τó τέλος εκείνο του 1860, όταν έκυκλοφόρησε τó πρώτο τεύχος. Βέβαια, μιá προσεκτική κριτική μελέτη του Τύπου τής εποχής, συνδυασμένη με τήν συνεξέταση μεγάλου αριθμού αντίτυπων, θά παράσχει τις αναγκαίες επακριβώσεις, αφού τó πρόβλημα γίνεται πιá γνωστό έδω· ώστόσο, έμένα, όπως πάντα, μου φθάνει νά δώσω ό,τι γνωρίζω, με τήν έλπίδα ότι θά έρθουν άλλοι νεώτεροί μου νά συμπληρώσουν τά όσα φέρνω. Του πρώτου αυτού τεύχους, πού αποτελείται από 120 σελίδες, μακρά βιβλιοκρισία έδημοσίευσε ο Δ. Μαυροφρύδης, στα δύο τεύχη Φεβρουαρίου 1861 του περιοδικού *Φιλίστωρ*². Ακόμη και αν υποθέταμε ότι τó δεύτερο *Βιβλίο* είχε βγει κανονικά, 1 Δεκεμβρίου 1860, ή έκταση τής βιβλιοκρισίας και οί διερευνήσεις τις όποιες απαιτούσαν ad hoc οί επικρίσεις, είναι τόσες, ώστε φαίνεται ότι θά είταν δύσκολο νά έπεκταθει ή κριτική και στα δύο Βιβλία τής 'Ιστορίας μαζί.

Αναμφίβολο είναι ότι τά τεύχη τής 'Ιστορίας έκυκλοφοροῦσαν χωρίς ιδιαίτερο τó καθένα έσώτιτλο³: έπίσης αναμφίβολο είναι ότι

1. Πάντως τόν σημειώνω στον «Έλληνα». Φυσικά, έχει κανείς υπόψη του ότι τά μεγάλα έργα γράφονται με διαδοχικές προσεγγίσεις, μέσα στις όποιες τó κάθε όρσσημο φαίνεται αυθαίρετα βαλμένο από τους μεταγενέστερους· τούτο ισχύει και για τήν γενική σύλληψη τής 'Ιστορίας του Παπαρρηγοπούλου, και για θέματα τής όρολογίας του, τά όποια θά πρέπει νά απασχολήσουν τόν μελετητή: Βυζάντιο ή Τουρκοκρατία, κλπ. Για τόν τελευταίον όρο, θά προσέθετα και κάποια άλλα τεκμήρια, όσο κι αν γνωρίζουμε ότι τά έξώφυλλα του βιβλίου δέν προσφέρουν πάντοτε μαρτυρίες για τήν διάθεση εκείνου πού τó συνέταξε. Γεγονός είναι ότι, ενώ αναγγέλληγε σταδιακά στα έξώφυλλα τής 'Ιστορίας ή αύξηση των τόμων από τρεῖς σε πέντε, ενώ δηλαδή, είναι φανερό ότι έγινόταν κάποια έπεξεργασία στις άγγελίες τις όποιες περιείχαν

τά έξώφυλλα, ο τίτλος του Βιβλίου ιδ', εκείνου πού τελικά έγινε «Τουρκοκρατία», μένει στις άγγελίες των έξωφύλλων ως τó τέλος «Τουρκική κυριαρχία». Ο όρος όπωσδήποτε είναι αισθητά παλαιότερος: ο Κουμανούδης, στην Συναγωγή του τόν ανάγει στα 1834.

2. «Φιλίστωρ» Α', 1861, 101 κέξ.

3. Δέν έχει ακόμη σταθεροποιηθεί ή βιβλιολογική όρολογία μας· ώσπου νά γίνει τούτο, κωδικοποιώ πρόχειρα, για τις σημερινές ανάγκες μας: έξώτιτλος - αυτό πού είναι τυπωμένο επάνω στο έξώφυλλο· έσώτιτλος - αυτό πού συνήθως αποτελεί επανάληψη του πρώτου, και πού είναι μέσα στο βιβλίο, συνήθως στην πρώτη, τρίτη ή πέμπτη σελίδα του· ψευδοτίτλος - ο συντομειμένος τίτλος, πού κανονικά βρίσκεται εμπρός από τόν έσώτιτλο, αλλά ο όποιος, στα δικά μας τυπογραφικά έθιμα, μπαίνει κάποτε, στην αρχή πάντοτε

ὁ ἐσώτιτλος τοῦ πρώτου τόμου παρουσιάσθηκε ὀργανικά, τυπογραφικὰ καὶ ὄχι μόνο βιβλιοδετικά, ἐνσωματωμένος στὸ πρῶτο τεῦχος. Ἔτσι, μὲ τὴν συνήθεια ποὺ ὑπῆρχε, καὶ τότε καὶ πολὺ ἀργότερα, νὰ βιβλιοδετοῦνται τὰ τεύχη τῶν περιοδικῶν καὶ τῶν φυλλαδίων καθὼς καὶ οἱ τόμοι τῶν βιβλίων χωρὶς τὰ ἐξώφυλλά τους, ἐχάθησαν τὰ ἐξώφυλλα, οἱ κουβερτοῦρες, τῶν ὑπολοίπων τευχῶν, εἴτε ἐνεπίγραφα εἴτε ἀνεπίγραφα, καὶ ἐπεκράτησε ἡ ἀντίληψη ὅτι ὁ πρῶτος τόμος ὀλόκληρος ἐκυκλοφόρησε τὸ 1860· τὴν ἀντίληψη αὐτὴν ἐπικυρώνει καὶ ἡ Βιβλιογραφία Γκίνης-Μέξας¹.

Μὰ ὅτι τὰ τεύχη β' (σελ. 121-326) καὶ γ' (σελ. 327-568) ἐβγῆχαν αὐτοτελῆ, συμπεραίνεται ἀπὸ τὸν πίνακα τῶν περιεχομένων τους,

τοῦ βιβλίου, μετὰ ὅμως ἀπὸ τὸν ἐσώτιτλο· μεσώτιτλος - ἐνδιάμεσος τίτλος, ποὺ τυχαίνει νὰ χωρίζει μεγάλες ἐνόητες ἐνὸς βιβλίου. Γιὰ ἄλλα σχετικὰ ζητήματα, βλ. καὶ τὴν ἐπόμενη σημείωση.

1. Οἰκονομικοὶ κυρίως λόγοι, ἀλλὰ ὄχι ἀποκλειστικά, καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ἐκδοτῶν καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ κοινοῦ, κατέστησαν, ἀμέσως ἀπὸ τὴν σύσταση τοῦ Βασιλείου, ἀναγκαῖα τὴν ἐκδοση μεγάλων, δαπανηρῶν, δηλαδῆ, καὶ ἀκριβῶν βιβλίων, σὲ τεύχη. Αὐτὸ προκαλεῖ κακὰς βιβλιογραφικὰς, ἐπικίνδυνες, συγχίσεις: ὅταν ὁ ἐσώτιτλος τοῦ τόμου συνεκδίδεται μὲ τὸ πρῶτο τεῦχος, τότε ὅλο τὸ ἀντίστοιχο μέρος τοῦ ἔργου, ἢ τὸ ἔργο ὀλόκληρο, προχρονολογεῖται· ὅταν συνεκδίδεται μὲ τὸ τελευταῖο, τότε ἔχουμε μεταχρονολόγησι. Καὶ τὰ δύο εἶναι κάκιστα, γιατί κάποτε ὁ χρόνος ποὺ παρέρχεται ἀνάμεσα στὴν ἐκδοση τοῦ πρώτου καὶ τοῦ τελευταίου τεύχους, εἶναι μακρὸς καὶ ὁ ἐρευνητὴς ζεῖ μέσα στὸν παραχρονισμό, ἂν μπορῶ νὰ πῶ ἔτσι. Βλέπουμε ἐδῶ, μὲ τὴν Ἱστορία τοῦ Παπαρρηγοπούλου, τίς συνέπειες τίς ὅποιες παρουσιάζει ὁ πρῶτος τύπος τῶν κατὰ τεύχη ἐκδόσεων· γιὰ τὸν δεῦτερο θὰ ἐσημειώσω, προκειμένου νὰ γίνῃ ἡ

ἀναγκαῖα ἐπακρίβωσις στὴν Βιβλιογραφία Γκίνης-Μέξας, τὴν περίπτωσι τοῦ Λεξικοῦ τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας τοῦ W. Smith στὴν πρώτη ἐκδοση Πανταζῆ, ἐπειδὴ τυχαίνει νὰ γνωρίζω ἄδετα φυλλάδια τοῦ ἔργου. Ὁ Γκίνης-Μέξας τὸ ἀναφέρει στὸ 1860 (ἀρ. 8278)· στὴν πραγματικότητα τὸ τεῦχος α' (σ. 1-160) ἐκυκλοφόρησε, καθὼς καὶ τὸ β' (σ. 161-320), τὸ 1856, τὰ γ' (σ. 321-480), δ' (481-640), ε' (641-800) τὸ 1857, τὰ ς' (801-960), ζ' (961-1114) τὸ 1858· τὸ η' (1115 κ.έ) ἐβγῆκε τὸ 1859. Ὡς ἐκεῖ σταματᾷ ἡ ἐμπειρία μου· τοῦ ὑπολοίπου ἔργου ἡ ἐκτύπωσι, μαζὶ μὲ τοὺς πίνακες ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν, θὰ ἐκάλυψε τὸ 1859 καὶ ἕνα μέρος τοῦ 1860. Σημειῶνω καὶ γιὰ τὸ Λεξικὸν Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Σμύρνης, ὅτι ἡ χρονία 1861 (Γκίνης-Μέξας 8711) γιὰ τὸν πρῶτο τόμο δὲν εἶναι σωστὴ, γιατί τὸ πρῶτο τεῦχος του ἐκυκλοφόρησε πρὸς τὸ τέλος τοῦ ἔτους ἐκεῖνου. Τὰ τεύχη κανονικὰ λέγονται τότε φυλλάδιο, ἢ τεῦχος, ἢ διανομὴ (ἐξέλληνισμός τοῦ ὅρου livraison)· ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος ἐπροτίμησε τὸ Βιβλίον, ἴσως καὶ γιὰ ἄλλους λόγους, ἀλλὰ πάντως γιατί ἡ διαίρεσις στὴν ὁποία κατέληξε δὲν εἶταν μόνο βιβλιολογικὴ ἀλλὰ καὶ ἐσωτερικὴ.

πού είναι χωριστός για τὸ κάθε-ένα ἀπὸ τὰ δύο· ἄλλωστε τοῦ γ' μόνου ἔχουμε ἀγγελίες στὸν *Φιλίστωρα* καὶ στὴν *Πανδώρα*, Ἰούλιο τοῦ 1861¹. Τῶν τευχῶν δ' καὶ ε' (σελ. 569-877 τὰ δύο μαζί) τὰ περιεχόμενα ἔχουν τυπωθεῖ σὲ μία τυπογραφικὴ ἐνότητα, πράγμα πού προκαλεῖ τὴν σκέψη ὅτι τὰ τεύχη ἐκυκλοφόρησαν μαζί· ἀλλὰ ἡ προσεκτικὴ ἐξέταση τῶν ἀντιτύπων ὅπου τοῦτο εἶναι ἐφικτό, βεβαιώνει κατηγορηματικὰ ὅτι τὰ δύο τεύχη ἐτυπώθηκαν χωρὶς τυπογραφικὴ διακοπή· ἡ ἀρχὴ τοῦ ε' βρίσκεται στὸ ἴδιο φύλλο μὲ τὸ τέλος τοῦ δ'. Τὴν ἐκδοση τοῦ διπλοῦ τεύχους αὐτοῦ, ἀνήγγειλε ὁ *Φιλίστωρ* τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1862². Ἐπειδὴ τὸ περιοδικὸ βγαίνει τότε δύο φορές τὸν μῆνα, ὀφείλουμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ τεῦχος ἐκυκλοφόρησε ἀρχὴ τοῦ 1862, ἢ, τὸ ἐνωρίτερο, στὰ τέλη τοῦ 1861³. Ἔτσι συμπληρώνεται ὁ πρῶτος τόμος τῆς Ἱστορίας, μὲ τὶς 877 σελίδες τοῦ ἑνὸς μόνο μοροῦ-με νὰ θεωροῦμε γιὰ βέβαιο· ὅτι μέσα στὸ 1861 ἐβγήκε τὸ τεῦχος γ'· τὸ β' θὰ ἐκυκλοφόρησε ὄχι μακρὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 1861, καὶ τὸ δ'-ε' πάντως μετὰ τὸ τέλος τῆς χρονιᾶς αὐτῆς. Στὸ σημεῖο, λοιπόν, τοῦ τόμου τούτου, τοῦ πρώτου τῆς Ἱστορίας, ἡ ἀναγραφή τῆς Βιβλιογραφίας Γκίνη-Μέζα θὰ πρέπει μὲ κάποιον τρόπο νὰ προσαρμοσθεῖ στὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα παρουσιάζω ἐδῶ.

Τοῦ δευτέρου τόμου τὸ πρῶτο τεῦχος, τὸ ζ', πού ἔχει μαζί καὶ τὸν ἐσώτιτλο τοῦ τόμου ὀλόκληρου, ἐκυκλοφόρησε, μὲ σελίδες 178, τὸ 1862, ὅπως χρονολογεῖται στὸν ἐσώτιτλο αὐτόν· ἔχει κι αὐτὸ τὰ δικὰ του περιεχόμενα χωριστά⁴. Τὸ τεῦχος ζ' (σελ. 179-422), ἀγνοῶ πότε ἐκυκλοφόρησε, ἀλλὰ πάντως κι ἐκεῖνο χωριστὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα, σύμφωνα μὲ τὸ τεκμήριο πού παρέχεται ἀπὸ τοὺς πίνακες τῶν περιεχομένων, καὶ καθὼς φαίνεται πιθανότερο, τοὺς πρώτους μῆνες τοῦ 1864⁵. Τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο τεῦχος τοῦ τόμου, τὸ η', μὲ τὶς σε-

1. «Φιλίστωρ», Β', 1861, 33, «Πανδώρα» ἐξώφυλλο τεύχους 271, τῆς 1 Ἰουλίου 1861.

2. «Φιλίστωρ», Γ', 1862, 375.

3. Τῆς ἰδίας ἀκριβῶς ἐποχῆς ἔχουμε σχετικὴ εἶδηση στὴν «Πανδώρα» (τεύχος 1.IV.1862: Τ. II', σ. 24)· ὁ λόγος ὁμῶς εἶναι ἐκεῖ γιὰ τὰ τεύχη ε' καὶ ζ'. Ἐπειδὴ ἀναγράφεται ὅτι ἐσμπληρώθηκε ὁ πρῶτος τόμος, μπορούμε νὰ πιστεύουμε ὅτι πρόκειται γιὰ λάθος, ἀντὶ δ' καὶ ε' ἢ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύ-

εται ἀποφασιστικὰ ἀπὸ ἀντίστοιχη ἀγγελία στὸ ἐξώφυλλο τῆς Πανδώρας, τεύχος 292, τῆς 15 Μαΐου 1862 (βλ. πίνακα).

4. Βλ. ἐδῶ τὴν προηγούμενη σημ.

5. Ἀναγγέλθηκε στὸ ἐξώφυλλο τῆς Πανδώρας, τεύχος 338, τῆς 15 Ἀπριλίου 1864. Γιὰ τὴν χρονολόγησή του διαθέτουμε δύο ἀκόμη τέρμινα: τὸ περιοδικὸ ἔντυπο «Αἴγυπτος - Ἐρμῆς» τῆς Ἀλεξανδρείας, στὸ φύλλο τῆς 14/26.IV.1864 γράφει ὅτι ὁ Κ. Παπαρηγόπουλος ἐξέδωσε τὸν δεύτερο τόμο

λίδες 423-778, αναγγέλθηκε ἀπὸ τὴν Πανδώρα τὸν Ἰούλιο τοῦ 1865 καὶ ἐκρίθηκε τὴν ἴδια ἐποχὴ ἀπὸ τὴν Χρυσασλίδα¹. Μποροῦμε νὰ εἶμαστε βέβαιοι ὅτι εἶχε κυκλοφορήσει μέσα σὲ αὐτὴν τὴν χρονιά· οἱ ἀνωμαλίες τὶς ὁποῖες ἐπροκάλεσε ἡ μεταπολίτευση εἴταν ἀρκετὲς γιὰ νὰ ἐξηγήσουμε τὴν καθυστέρηση καὶ τῶν δύο τευχῶν. Συνεπῶς καὶ ἐδῶ, χωρὶς νὰ ξέρομε ἀκόμη μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ποῦ πρέπει νὰ πέσει ἡ τομὴ, γιὰ τὸ τεῦχος ζ', μποροῦμε νὰ ποῦμε κατηγορηματικὰ ὅτι ἡ ἀναγραφή ἀκέρειο τοῦ τόμου στὸ 1862, ὅπως γενικὰ γίνεται, καὶ εἰδικὰ στὴν Βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξα, δὲν ἀνταποκρίνεται μὲ τὰ πράγματα. Μιὰ προσεκτικὴ ἔρευνα στὶς ἐφημερίδες τῆς ἐποχῆς, θὰ ξεκαθαρίσει μὲ ἀσφάλεια τὴν τοποθέτηση τοῦ τεύχους ζ'.

Ἀντίθετα, λοιπόν, μὲ τὶς προθέσεις καὶ τὶς ἐξαγγελίες τοῦ Παπαρρηγοπούλου, τὰ Βιβλία ἐβγῆκαν σὲ πολὺ πιὸ ἀραιὰ χρονικὰ διαστήματα ἀπὸ τὸ ἀρχικὰ προβλεπόμενο δίμηνο. Μὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἡ μόνη μεταβολὴ στὸ πρόγραμμα· ἡ ὕλη ἐξεπέρασε τὴν πρόβλεψη καὶ οἱ 1655 σελίδες τῶν ὀκτῶ τευχῶν μὲ τὰ ὁποῖα ἔκλεισαν οἱ δύο πρῶτοι τόμοι ἐκάλυψαν ὅ,τι εἶχε ὑπολογισθεῖ ἀρχικὰ ὅτι θὰ ἀρκοῦσε γιὰ ὀλόκληρο τὸ τρίτομο ἔργο. Ἐχρειαζόταν μιὰ ἀναπροσαρμογὴ τοῦ προγράμματος, ἡ ὁποία γνωρίζουμε, φυσικὰ, ὅτι ἔγινε, ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε πότε ἔγινε. Πραγματικὰ, ὅπως θὰ δοῦμε συνεχίζοντας, τὸ 1865 ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐθεωροῦσε ἀκόμη, (ἢ ἄφησε τὴν ἀγγελία του ὅπως περίπου τὴν εἶχε πρωτοβγάλει) ὅτι τὸ ἔργο θὰ ἐσυμπληρωνόταν σὲ τρεῖς τόμους. Ἀλλὰ τὸ 1868, μιλεῖ πιά γιὰ τόμους τέσσερις.

Δὲν γνωρίζουμε σὲ πόσα ἀντίτυπα ἐξετύπωσε τὸν πρῶτο καὶ τὸν δεῦτερο τόμο, οὔτε ἂν καὶ πότε ἐξαντλήθηκαν τὰ ἀντίτυπα αὐτά. Ὅπως δὴποτε φαίνεται πολὺ ἀμφίβολο αὐτὸ ποῦ ἐγράφηκε, ὅτι τὸ 1865 εἶχαν ἐξαντληθεῖ οἱ δύο τόμοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεῦτερος, ὅπως εἶδαμε, μόλις ἐσυμπληρώθηκε γύρω στὰ μισὰ τοῦ χρόνου: ὅσο ἐπικρα-

τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας του. Ἡ εἶδηση ἀναφορικὰ μὲ τὸ προηγούμενο τεῦχος εἶναι ἐντελῶς ὑπερήμερη, καθὼς γνωρίζουμε· νὰ εἶναι γιὰ τὸ ἐπόμενο, ἀποκλείεται, ὅπως καὶ, συνεπῶς, ἀποκλείεται νὰ εἶναι γιὰ ἀκέρειο τὸν τόμο: μένει μόνο τὸ ζ'. Ἡ «Κλειῶ» τῆς Τεργέστης, στὸ φύλλο τῆς τῆς 26·7 IV.1865, ἀρχίζοντας μακρὰ βιβλιοκρισία τῆς Ἱστορίας, γράφει ὅτι ἔχουν

ἐκδοθεῖ ἐπτὰ Βιβλία. Ὑποθέτω ὅτι ἡ ἐπικειμένη ἔκδοση τοῦ η' θὰ ἐπροκάλεσε τὴν ἐπίσπευση τῆς καθυστερημένης κριτικῆς. Ὑπάρχει, δηλαδὴ, κάθε λόγος νὰ πιστεύουμε ὅτι τὸ τεῦχος ζ' ἐβγῆκε στὴν ἀρχὴ τοῦ 1864.

1. «Πανδώρα», ἐξώφυλλο τοῦ τ. 367, 1.VII.1865 — «Χρυσασλίδα» Γ', 1865, 372.

τοῦσε ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ ἐκδόσεις εἶχαν γίνει ἀντίστοιχα τὸ 1860 καὶ τὸ 1862, μποροῦσε τὸ πρᾶγμα νὰ συζητηθεῖ· τώρα κάτι ἄλλο πρέπει νὰ σκεφθοῦμε γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουμε μιὰ καινούρια πορεία τὴν ὁποία θὰ πάρει τὸ ἔργο. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι στὰ 1865 ὁ Παπαρρηγόπουλος εἶχε ἐπιτύχει τὴν οἰκονομικὴ συμπαράσταση τῆς ὁμογενείας, καὶ πῶς συγκεκριμένα τοῦ λημνίου ἐμπόρου Ἰωάννη Ἀντωνιάδη. Αὐτὸς ἐπεχορήγησε τὴν ἔκδοση, ἡ ὁποία, ἀπὸ τὴν πλευρὰ πού μᾶς ἐνδιαφέρει, ἐσυνεχίσθηκε μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: ὁ πρῶτος τόμος ἐξανατυπώθηκε, ὅλος μαζί πιά, μὲ τὸν ἴδιον ἀριθμὸ σελίδων κειμένου τὸν ὁποῖο εἶχε ἡ πρώτη ἔκδοση, μὲ ἐνσωματωμένες τὶς προσθῆκες ὅσες εἶχαν δηλωθεῖ στὸ τέλος τοῦ τόμου στὴν προηγούμενη ἔκδοση, μὲ διορθωμένα τὰ ἀντίστοιχα παροράματα καὶ ἐνοποιημένους τοὺς πίνακες τῶν περιεχομένων. Ὁ δεύτερος τόμος δὲν φαίνεται νὰ ἐξανατυπώθηκε, ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ἐκυκλοφόρησε ἐνιαῖος καὶ μὲ τὰ περιεχόμενα ἐνοποιημένα. Στὴν νέα αὐτὴν παρουσίαση τῶν δύο τόμων, ἡ ὁποία ἔχει καὶ εἰκόνες καὶ χάρτες, ἔγινε καὶ ἔκδοση σὲ χαρτὶ πολυτελείας, ἡ ὁποία ἐσυνεχίσθηκε ὡς τὸ τέλος, σὲ ἄγνωστο ἀριθμὸ ἀντιτύπων¹.

Ὁ τρίτος τόμος ἀποτελεῖ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὴν μία στὴν ἄλλη ἐκδοτικὴ προσπάθεια. Ἐκυκλοφόρησε ἀρχικὰ, σύμφωνα μὲ κατηγορηματικὴ μαρτυρία τοῦ Παπαρρηγοπούλου, ἡ ὁποία ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ ἄλλοῦ, σὲ δύο τεύχη-Βιβλία: τὸ ἕνα, τὸ θ' (ὡς τὴν σελίδα 387) εἶναι τοῦ 1867· τὸ ἄλλο, τὸ ι' (ὡς τὸ τέλος, δηλαδὴ ὡς τὴν σελίδα 845) εἶναι τοῦ 1868². Συνάμα τὸν ἔχουμε, μὲ τὴν ἴδια στοιχειοθεσία, τυπωμένον ὅλον μονομιᾶς μὲ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς νέας σειρᾶς,

1. Ἡ Γεννάδειος ἔχει τοὺς δύο πρώτους τόμους μὲ ἰδιόχειρη ἀφιέρωση, «Hommage de l'auteur» στὸν Guizot, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα, μὲ ἐλληνικὴ γραφή, φαντάζει σὲ παράθεμα, ἔντυπη, στὴν ἴδια σελίδα τοῦ ἐσωτίτλου. Ἀκέριας τῆς σειρᾶς τοὺς τόμους σὲ χαρτὶ πολυτελείας ἐπίσης, ἔχει ἡ ΕΒΕ, ἀπὸ τὴν Βιβλιοθήκη Νερούτσου.

2. Ἡ βεβαίωση τοῦ Παπαρρηγοπούλου βρίσκεται στὴν σ. α' τοῦ Ἐπιλόγου, 1877, δηλαδὴ, στὴν πρώτη σελίδα τοῦ εὔρητρου. Ἐκεῖ γράφει: «Ὡς πρὸς τὸν τρίτον τόμον αἱ παραπομπαὶ γίνονται εἰς τὴν ἐν ἔτει 1872 γενομένην μετατύπωσιν αὐτοῦ, μετὰ

πολλῶν προσθηκῶν καὶ διορθώσεων, ἔνεκα τῶν ὁποίων ἐτροπολογήθη ἐν πολλοῖς ἡ σελίδωσις τοῦ ἐν ἔτεσιν 1867 καὶ 1868 κατὰ πρῶτον ἐκτυπωθέντος τούτου τόμου». - Τοῦ ἐνάτου τεύχους ἐξώτιτλος, ὁ ὁποῖος ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὸν ἐσωτίτλο τοῦ τρίτου τόμου, ἔχει σωθεῖ. Δημοσιεύω ἐδῶ σὲ φωτοτυπία καὶ τοὺς δύο τίτλους, δεῖγμα τῶν δυσχερειῶν καὶ παραχρονολογήσεων, τὶς ὁποῖες προκαλοῦσε ἡ παρουσίαση αὐτῆ. Ἡ «Κλειώ» τῆς Τεργέστης ἀρχίζοντας μακρὰ βιβλιοκρισίαν τῆς στὸ φύλλο τῆς 4/16.Ι.1869 γράφει ὅτι ἐξεδόθη κατ' αὐτὰς τὸ ι' τεύχος. Βλ. ἐδῶ καὶ τὸν πίνακα.

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ,

ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ
ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ,

ΧΑΡΙΝ ΤΩΝ ΠΟΛΛΩΝ

ΥΜΩ

Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ.

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΕΝΝΑΤΟΝ.

Ὁ λαὸς ὁ μελετῶν καὶ γινώσκων τὴν
ἱστορίαν αὐτοῦ, κρίνει σχεδὸν πάντοτε
ἀσφαλτέστερον καὶ ὀρθότερον περὶ τῶν
παρόντων αὐτοῦ πραγμάτων, καὶ περὶ
τῶν ὄρων τῆς προούλου, καὶ περὶ τῆς
μελλούσης αὐτοῦ τύχης.

ΓΚΙΖΩΤΟΣ.

1369

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΝΙΚΗΤΑ ΠΑΣΣΑΡΗ.

Ὅδὸς Νικίαι καὶ Μιλτιάδου ἀριθ. 6 καὶ 9.

1867.

ΡΕΤΟΡΙΚΑ
ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ,

ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ
ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ,

ΣΑΡΙΝ ΤΩΝ ΠΟΛΛΩΝ

ΥΠΟ

Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ.

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ.

Ὁ λαὸς ὁ μελετῶν καὶ γινώσκων τὴν
ἱστορίαν αὐτοῦ, κρίνει σχεδὸν πάντοτε
ἀσφαλέστερον καὶ ἠρθότερον περὶ τε τῶν
παρόντων αὐτοῦ πραγμάτων, καὶ περὶ
τῶν ὄρων τῆς προῦρου, καὶ περὶ τῆς
μελλούσης αὐτοῦ τύχης.

ΓΚΙΖΩΤΟΣ,

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΝΙΚΗΤΑ ΠΑΣΣΑΡΗ:

Ὁδὸς Νικίαι καὶ Μιλτιάδου ἀριθ. 6 καὶ 9,

1867.

ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ,

ΑΠΟ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΑΤΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΜΕΧΡΙ
ΤΩΝ ΝΕΩΤΕΡΩΝ,

ΣΑΡΙΝ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ,

ΥΜΝΟ

Κ. ΠΑΠΑΡΡΗΓΟΠΟΥΛΟΥ.

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ.

Ὁ λαὸς ὁ μελετῶν καὶ γινώσκων τὴν
ἱστορίαν αὐτοῦ, κρίνει σχεδὸν πάντοτε
ἀσφαλέστερον καὶ ὀρθότερον περὶ τῶν
παρόντων αὐτοῦ πραγμάτων, καὶ περὶ
τῶν ὄρων τῆς προόδου, καὶ περὶ τῆς
μελλούσης αὐτοῦ τύχης.

ΓΚΙΖΩΤΟΣ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ,
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ Ν. Γ. ΠΑΣΣΑΡΗ.
(Ὁδὸς Εὐριπίδου ἀριθ. 51.)

1872.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ

ἀναγγελιών γιὰ τὴν δημοσίευσή των τευχῶν τῆς Ἱστορίας τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου,
ἀπὸ τὰ ἐξώφυλλα τοῦ περιοδικοῦ «Πανδώρα».

Τόμος Ἱστορίας	Ἔτος	Μήνας	Ἱστορίας	Τεῦχος	Τεῦχος Πανδώρας
Α'	{ 1861 1861 1861 1862	Ἰαν.	1	α'	259
		Μάρ.	15	β'	264
		Ἰούλ.	1	γ'	271
		Μάιος	15	δ'-ε'	292
Β'	{ 1862 1863 1864 1865	Νοέμ.	15	στ'	304
		Ἀπρ.	15	ζ'	338
		Ἰούλ.	1	η'	367
		1866			
Γ'	{ 1867 1868	Ἀπρ.	15	θ'	410
		Δεκ.	15	ι'	450

Σημ. : Ὁ ἔλεγχος δὲν μπόρεσε νὰ περιλάβει ὅλα τὰ τεύχη τοῦ περιοδικοῦ στὴν σχετικὴν περίοδον, ἀλλὰ τὰ κενὰ ὅσα ἔμειναν δὲν ἀφήνον μεγάλην περιθώριον σὲ ἄλλας λόγους παραλείψεις Ἡ μνεία ἀναγγελίας ἀναφέρεται πάντοτε στὴν πρῶτη δημοσίευσή ἀπὸ ἧς ἐκείνην.

καί χρονολογημένον με τήν χρονία τοῦ πρώτου ἀπό τὰ δύο τεύχη, ἐνῶ δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι ἀφοῦ τὸ δεύτερο τεῦχος-Βιβλίον τοῦ τόμου ἐκυκλοφόρησε τὸ 1868, τότε καὶ ὄχι πρὶν μποροῦσε νὰ κυκλοφορήσει καὶ ὁ ἐνιαῖος τόμος. Σὲ σωζομένη τελευταία σελίδα τοῦ ἐξωφύλλου τοῦ ἐνιαίου αὐτοῦ τόμου εἶναι πού πρωτοβρίσκουμε σήμερα ἀλλαγὴ τοῦ προγράμματος ἀπὸ τρεῖς σὲ τέσσερις τόμους.

Ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα σμίγουν οἱ δύο ἐκδόσεις οἱ ὁποῖες ἔχουν διαμορφωθεῖ: οἱ ὑπόλοιποι τόμοι δὲν παρουσιάζουν κανένα σημάδι πού νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ υποθέσουμε ὅτι ἐβγῆκαν κατὰ τεύχη· συνάμα ἔχουν τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς νέας σειρᾶς. Ὁ τέταρτος, με τὶς 751 σελίδες του εἶναι τοῦ 1871· ὁ πέμπτος, («καὶ τελευταῖος»), ὅπως γράφει στὸν ἐξώτιτλο, ἔχει σελίδες 1000 καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ 1874¹. Ἐὰς σημειωθεῖ, ἄλλωστε, γεγονὸς πού προσθέτει στὶς πολλὰς βιβλιογραφικὰς δυσκολίας ὅσας παρουσιάζει τὸ ἔργο, ὅτι στὶς νέες ἐκτυπώσεις τῶν τριῶν πρώτων τόμων δὲν ἀναγράφεται πούθενά ὅτι ἔχει προηγηθεῖ ἄλλη ἐκδοσις. Ὅπως ἔχουν σήμερα τὰ πράγματα, δὲν γνωρίζουμε οὔτε πότε ἀποφασίσθηκε νὰ διευρυνθεῖ ἡ ἐκδοσις σὲ πέντε τόμους· ἐξακριβώσαμε μόνον, πιδ ἐπάνω, ὅτι τοῦτο φαίνεται νὰ ἔγινε πάντως μετὰ τὸ 1868. Ἐνας Ἐπίλογος, μαζὶ με τὸ ἀλφαβητικὸ εὔρητήριο τῶν πέντε τόμων, σελίδες 456 καὶ πη', ἐκυκλοφόρησε τὸ 1877. Στὸ ἴδιον σχῆμα με τοὺς ὑπολοίπους τόμους, μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὀλοκληρώνει τὴν ἀρχικὴ αὐτὴν ἐκδοσις, ὅπως προσπάθησα νὰ τὴν ἀναπαραστήσω².

Ἐστόσο, πρὶν κλείσω τὸ χρονικὸ τοῦτο, θὰ εἶχα δύο ἀκόμη στοιχεῖα νὰ εἰσαγάγω, τὰ ὁποῖα θὰ ἐβάραιναν ὑπερβολικὰ τὶς σημειώσεις. Τὸ ἓνα ἀναφέρεται στὸν τρίτον τόμον. Εἶδαμε ὅτι με τὴν ἀνατύπωσιν τοῦ πρώτου τόμου ἔλαβε ἀφορμὴ ὁ ἱστορικὸς νὰ ἐπεξεργασθεῖ τὸ κείμενό του, πράγμα πού δὲν συνέβη στὸν δεύτερον τόμον, με τὴν ἐνταξὴ του στὴν καινούργια σειρά· ἀντίθετα ὁ τρίτος τόμος ἔγινε ἀντικείμενον πολὺ βαθιᾶς ἐπεξεργασίας. Ἐτσι, τὸ 1872, ἀφοῦ δηλαδὴ εἶχε ἐκδοθεῖ καὶ ὁ τέταρτος τόμος, ξαναβγῆκε ὁ τρίτος με ἀλλαγὰς οἱ ὁποῖες μετέ-

1. Οἱ σελίδες 990-1000 τοῦ τόμου αὐτοῦ ἐμπεριέχουν σημειώσεις σημαντικὰς γιὰ τὴν γνωριμία με τὸν Παπαρρηγόπουλον.

2. Ὁ Κορομηλάς, στὸ Catalogue raisonné τῶν ἐτῶν 1873-1877, Ἀθήνα

1878, ἀναγράφει τὸν Ἐπίλογον αὐτὸν στὸ 1876. Ὁ Κατάλογος τοῦ Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1881, ὅπου ἔχει ἐκδοθεῖ ὁ τόμος, τὸν σημειώνει στὸ 1877. Αὐτὴ ἡ χρονία ἀναγράφεται σὲ ὅσα ἀντίτυπα ἔχω ἰδεῖ.

βαλαν τὴν σελίδωσή του¹. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐπισημαίνει τὴν περίπτωση στὴν ἀρχὴ τοῦ εὑρετηρίου, τονίζοντας ὅτι οἱ παραπομπές γίνονται στὴν νέα ἔκδοση: εἶδαμε ὅτι γιὰ τοὺς ἄλλους τόμους, ὅσοι ξαναβγήκαν, τέτοιο πρόβλημα δὲν ἐγεννιόταν, γιατί οἱ νέες στοιχειοθεσίες, ὅπου ἔγιναν, ἐσυμμορφώθηκαν μὲ τις παλιές ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν σελίδων· ἐδῶ, ἡ νέα, ἄς τὴν ποῦμε τρίτη πιά, ἔκδοση, φθάνει τις 844 σελίδες, ἀλλὰ περιέλαβε καὶ πολλὰς ἐνδιάμεσες διαφορές, καθὼς καὶ παρέμβλητες σελίδες ἀριθμολογημένες μὲ ἐκθέτες.

Τέλος, ὁ πέμπτος τόμος παρουσιάζει κι ἐκεῖνος μιὰν ἰδιάζουσα βιβλιογραφικὴ ἔκκληση: ἡ βιβλιογραφία γνωρίζει ἔργο τοῦ Παπαρρηγοπούλου τιτλοφορημένο *Ἱστορία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων (ἐξαχθεῖσα ἐκ τῆς Ἱστορίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων)* ὑπὸ Κ. Παπαρρηγοπούλου, 1874. Δὲν πρόκειται γιὰ νέα ἐκτύπωση, ἀλλὰ εἶναι ὅ,τι θὰ ὀνομάζαμε σήμερα ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν πέμπτο τόμο, μὲ τις ἀκόλουθες ἀντιστοιχίες σελίδων: 3=Ε' 467, 525 (τελευταία)=Ε' 989· στὴν σελίδα 291 (=Ε' 755) ἔχει μείνει κατὰ λάθος καὶ ὁ ἐπίτιτλος "Βιβλίον ΙΕ'". Ἡ ἀνάτυπωση αὐτὴ ἔγινε, καθὼς δηλώνεται στὸν ἐσώτιτλο τοῦ τόμου, γιὰ τὴν Βιβλιοθήκη τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, τοῦ ὁποίου στέλεχος βασικὸ εἶταν ὁ Παπαρρηγόπουλος. Μέσα στὴν ἄγνοια ποὺ μᾶς μαστιῖζει ἀναφορικὰ μὲ τὰ τραβήγματα ὄλων αὐτῶν τῶν ἔργων, καλὸ εἶναι νὰ συγκρατήσουμε τὴν πληροφορία ὅτι τὸ ἀνάτυπο τοῦτο ἐτυπώθηκε σὲ 1000 ἀντίτυπα².

* *

Αὐτὰ εἶναι τὰ παλαιότερα ἱστορικὰ ἐνὸς ἀπὸ τὰ πιὸ σημαντικὰ βιβλία, ἀπὸ ὅσα ἐγέννησε ὁ νέος ἑλληνισμός. Ὅριστικὰ δὲν εἶναι τὰ ὅσα γράφω, ἀπὸ τὴν ἄποψη ὅτι ἐπιδέχονται λεπτομερέστερες ἐπακριβώσεις στὰ σημεῖα τὰ ὁποῖα ἔχω ἀφήσει κενά. Ἐχω λόγους νὰ πιστεύω ὅτι οἱ ἐπακριβώσεις αὐτὲς δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἐπιτευθοῦν, καὶ ἐλπίζω

1. Βλ. ἐδῶ σελ. 152, σημ. 2. Ἡ ἔκδοση τοῦ 1872, γιὰ λόγους τοὺς ὁποίους ἀγνοῶ, εἶναι πολὺ σπάνια· πρὶν ἀπὸ ὀλίγα χρόνια παρακάλεσα τὴν δεσποινίδα Anne-Marie Gibot καὶ ἔκανε μιὰ προσεκτικὴ ἀντιβολὴ τῶν δύο ἐκδόσεων· ἐλπίζω ἡ καλὴ αὐτὴ ἐργασία νὰ δημο-

σιευθεῖ, γιατί μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα.

2. Βλ. τὴν ἔκθεση τοῦ Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων γιὰ τὸ 1874, Ἀθήνα 1875, σελ. 68.

νά γίνει τοῦτο¹. Στὸ μεταξύ ὅμως τὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα εἰσάγονται μὲ αὐτὸ τὸ σημείωμα στὴν ἔρευνα εἶναι τόσο σίγουρα, ὥστε ἐθεώρησα περιττὸ νὰ ἀνασκευάσω τὰ σφάλματα τῶν ἕως σήμερα σχετικῶν βοηθημάτων. Ὅ,τι γίνεται θὰ πρέπει νὰ γίνει ἀπὸ τοῦτο τὸ ὄριο καὶ πέρα.

Κ. Θ. Δημαρᾶς

1. Ἡ συστηματικὴ ἔρευνα σὰ πολ-
λαπλά ἀντίτυπα τῶν μεγάλων μας
Βιβλιοθηκῶν ὅπου θὰ ὑπάρχουν καὶ τὰ
ἄδετα, ἡ ἀναδίφηση στὸν περιοδικὸ τύπο
τῆς ἐποχῆς, καὶ ὁ ἔλεγχος τῶν ἐξω-
φύλλων τῶν περιοδικῶν, δύσκολος γιὰ
τοὺς λόγους τοὺς ὁποίους σημειώνω
στὸ κείμενο ἀναφορικὰ μὲ τὶς βιβλιο-
δεσίες, θὰ δώσουν ἀσφαλῶς ὅ,τι χρειά-

ζεται γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ βιβλιο-
γραφία τοῦ Παπαρρηγοπούλου στὸ ση-
μεῖο τοῦτο. Μὰ οἱ ἐργασίες τοῦ τύπου
αὐτοῦ ὑπακούουν σὲ ἀλύγιστους νό-
μους χρησιμοθηρίας: πρέπει νὰ γίνον-
ται ἀπὸ νεωτέρους οἱ ὁποῖοι ἀπὸ τὸν
ἴδιον ἔλεγχο νὰ πορίζονται πολλὰ καὶ
ποικίλα ὠφελήματα.